

Av Landsmålsarkivets frågelistor äro till januari 1932 följande tryckta:

1. MJÖLKHUSHÅLLNING.
2. TRÖSKNING.
3. PERSONERNA I GÅRDEN OCH BYN.
4. HIMLAVALVET OCH VÅDERLEKEN.
5. TID OCH TIDSINDELNING.
6. BRÄNNVINSBRÄNNING.
7. LÖV. OCH MOSSTÅKT.
8. GRUVOR.
9. RENLIGHET.
10. TILLTAL OCH HÄLSNINGAR.
11. HANDEL OCH LIVET PÅ FÄRDVÄGAR.
12. FÄBODVÅSEN.
13. ELD OCH ELDGÖRNING.
14. BIN OCH BISKÖTSEL.
15. HÅGNADER.
16. BRÖDET OCH DESS TILLREDNING.
17. KOLNING.
18. TJÄRBRÄNNING.
19. NÖDBRÖD.
20. SKOR OCH SKOTILLVERKNING.
21. STRUMPOR, VANTAR M. M.
22. TRÅSLÖJD.
23. BYSMIDE OCH HOVSLAGERI.
24. SKIDOR, SNÖSKOR, SKRIDSKOR.
25. SLÅTTER.
26. HYTTOR.
27. ÅKERNES BEREDNING.
28. IDROTTSLEKAR I.
29. RÖRELSE.
30. VATTEN OCH VATTENDRAG.
31. UPPFOSTRAN.
32. GÅTOR.
33. BYGDER OCH ORTER SAMT DERAS INVÅNARE.
34. FOLKTRO OCH FOLKTRADITIONER RÖRANDE BERGSBRUK.
35. TALA OCH TIGA.
36. DOP OCH KYRKTAGNING.

Dessutom äro under förberedelse, under medverkan från andra institutioner och från enskilda, frågelistor rörande djurkroppen, människokroppen, kroppsliga livsyttningar hos människor och djur, människokroppens sjukdomar, människans utseende och åtbörder, människans ålder, kön och släktskapsförhållanden, arbete, trötthet och vila, brådska och snabbhet, sömn och vaka, förflyttning, barnet, äktenskapet, liv och död, idrottslekar II, syntax, jord och jordmån, kvarnar, växterna och deras livsbe- tingelser m. fl.

FOLKTRO OCH FOLKTRADITIONER RÖRANDE BERGSBRUK.

TIERP 1932
Tierps Tryckeri Aktiebolag

Folktro och folktraditioner rörande bergsbruk.

Beträffande handledning för insamling av det till bergsbruket hörande tekniska ordförrådet hänvisas till frågelistorna n:r 8, Gruvor, och n:r 26, Hyttor, samt en under utarbetning varande frågelistas om stångjärnssmide m. m.

1. Traditioner om bergsbruks uppkomst och undergång.

Finns det eller har det i trakten funnits gruvor, och i så fall vilka? Uppräkna de största och mest givande, ifall de äro många! Tala om, huruvida de äro järn-, koppar- eller silvergruvor!

Återgiv i trakten förekommande berättelser om huru dessa gruvor upptäckts (t. ex. genom att en bock eller ett annat husdjur kommit hem från skogen röd- eller metallfärgad, vilket givit anledning till efterforskning och lett till gruvans upptäckt, att ett vallhjon hittat glänsande stenar i skogen, att malm funnits under rötterna på ett omkullblåst träd, vars uppslitna rötter blottat malmstrecket, att en ryttare ridit fram i skogen och att hans häst sparkat av mossan på ett malmstreck, att en vandrare sökt tränga fram genom ett tätt skogs-snår och plötsligt fallit ner i en överväxt ödesgruva, att gruvan hittats av en "finne", som vandrat i skogen o. s. v.)!

Finns det berättelser om att gruvor funnits i trakten under en föregående tid, men att dessa gruvor sedermera nedlagts? Brukar man ange någon viss historisk tilldragelse såsom orsak till övergivandet (digerdöden, danskarnas infall i landet)?

Har man berättat, att bergsmännen dolt gruvorna vid fiendens infall i landet (t. ex. genom att täcka över dem med stockar, virke och jord) och att de sedan ej kunnat återfinnas? Berättas det, att man lagt ner färdiga metalltackor i en sådan övertäckt gruva? Återgiv möjligen förekommande berättelser om huru sådana dolda gruvor återfunnits (t. ex. genom att någon tappat järnspettet ner i en gammal övergiven gruva, då han sökt göra hål i marken för en gärdesgårdstör)!

Finns det eller har det i trakten funnits hyttor, smältverk, större smedjor, stångjärnshamrar eller bruk? Uppräkna åtminstone de viktigaste! Omtala, vilken metall som bearbetats och varifrån man hämtat malmen! Vad vet man att berättas om deras tillkomst och äldre historia?

Finns det i trakten ruiner efter gamla, nu nedlagda hyttor eller smältverk? Berättar man, att det för mycket länge sedan funnits av annan typ än den senare förekommande (t. ex. så små, att bergsmännen blåst ned till varje kväll, eller efter blåsningens slut kunnat bära hem metallutbytet i förskinnnet)?

Finns det berättelser om att gruvor upptagits eller bergverk grundats genom främlingar, t. ex. utlänningar, i så fall vilka? Finns det i trakten gruv- eller hyttnamn, som kunna ge stöd åt en sådan tradition (t. ex. Västgöthyttan, Tyskgruvan) och om vilkas tillkomst kanhända särskilda berättelser äro kända? Återgiv i så fall dessa!

2. Malmletning.

Iakttog man fordom några särskilda sedvänjor vid malmletning? Brukade man bereda sig därtill genom att fasta, vara absolut tyst en längre tid eller dylikt? Skulle malmletning helst ske vid en viss tidpunkt (t. ex. midsommarnatten, en torsdagsnatt o. s. v.)?

Trodde man, att vissa personer hade lättare att hitta malm än andra (t. ex. tvillingbröder, söndagsbarn)? Är någon sägen bekant om malm, som skall upptäckas eller har upptäckts, när marken sparkas upp av tvillingoxar, som stångas?

Trodde man, att det var farligt att hitta en gruva (att upphittaren skulle bli blind, förlora förståndet, dö snart)?

Vilka tecken på förekomst av malm hade den sökande att ge akt på (malmen klingar i berget, då man går över den, godseldar eller små blå lågor lysa över malmfyndigheter, guld- och silverföremål hänga i träden o. s. v.)?

Återgiv möjligen förekommande berättelser om egendomliga upplevelser under malmletning (någon halkar utför en berghäll, flår av mossan och finner ett malmstreck, somnar på en berghäll och drömmer om malm eller vaknar vid att någon ropar: "Du sover på en stor skatt.")! Ha gruvor upptagits med anledning av sådana tilldragelser?

Ha gruvor upptagits på grund av spådomar, järtecken, drömsyner eller dylikt? Trodde man, att gruvor, som förvärvats på sådant sätt, voro lätta att förlora eller eljest till föga gagn för ägaren?

3. Hemliga, förtrollade eller underbara gruvor.

Har det funnits berättelser om bergsmän, som haft hemliga gruvor, vilka ingen annan fått se och där de brutit utomordentligt rik och god malm? På vad sätt trodde man, att de kommit i besittning av dessa? Var trodde man, att de voro belägna? Huru trodde man, att de bearbetats? Återgiv möjligen förekommande berättelser om huru man sökt komma i besittning av dem!

Har man berättat om förtrollande (förgjorda) gruvor, som genom trolldom gjorts odugliga eller svåra och farliga att bearbeta, eller vilkas malm fördärvats genom trolldom? Berätta vilka medel, som användes för att åvägabringa en sådan förtrollning (t. ex. att en järnten nedslogs i berget under uttalande av vissa besvärjelser)! Eller genom vilka yttre tecken en sådan förtrollad fyndighet kunde igenkännas! Hur förhöll sig sådan malm vid smältning i ugnen? Kunde användning av sådan malm medföra fara för arbetsfolket eller eljest olägenhet i något avseende?

Berätta, genom vilka medel en sådan trolldom kunde hävas eller varigenom man åtminstone kunde skydda de personer som tagit befattning med det förtrollade!

Talade man om förtrollad eller förgjord malm, som inte gav något gods, eller om malm, som genom signrier och besvärjelser kunde förvandlas till renaste guld?

Användes själva malmen i samband med besvärjelser, offer eller dylikt?

Finns det berättelser om underbara gruvor, i vilka man t. ex. fått ren koppar eller rent silver? Eller om gruvor, där malmen inte kunde ta slut, där den växte tillbaka lika fort, som den bröts?

Har man över huvud haft den föreställningen, att malmen växer i berget? Skilde man fordom på malm och dött berg, därmed angivande att man räknade malmen som ett slags levande väsen?

4. Traditioner om bergsmansliv.

På flera håll kunna finnas traditioner om bergsmännens liv under äldre tider, stundom handlande om säkert kända personer, stundom om överkliga eller ovissa sägengestalter. Sök uppspara och återgiva bergsmanstraditioner både av historisk och av ohistorisk art, både sådana, som röra mera ovanliga tilldragelser, och sådana, som kunna belysa det dagliga livet! Som exempel må här endast beröras ett fall: i trakten av Falun finnes traditioner om en rik bergsman, Varbo-Erik, som skulle ha varit en svår våldsverkare, sju människors dråpare, dock ostraffad ända tills han dräpte prästen i Kopparbergs kyrka under gudstjänsten. Han hade hunnit fram till kyrkan först sedan prästen börjat högmässan och det var i harmen över den sidvördnad prästen visade honom genom att ej invänta hans ankomst, som han dödade honom inför altaret med ett skott från sin pilbåge, som han avsköt, stående i en nu igenmurad dörr, omgiven av sina gruvdrängar, alla med skärp om livet och hammare i sidan, men utan vapen, ty dem hade de ställt från sig i vapenhuset. Som lämningar av

hans gård utpekade några stenrösen, och det berättas att han ibland har synts ridande på vägen, som går tätt förbi, halsuggen, med huvudet under armen.

Talades det fordom om bergsmän, som ägde bodar fulla med järn, koppar eller silver, eller om rika bergsmän, som redo på hästar, skodda med silverskor?

Har man möjligen i trakten hittat hästskor av silver? Har det berättats, att sådana fynd gjorts förr i tiden?

5. Seder och bruk under gruv- och hytt driftens gång.

Iakttog man fordom under gruv- och hytt driften några egendomliga sedvänjor, t. ex. att den årliga brytningen i gruvan skulle börja på en viss tid på året och under vissa ceremonier, att stället i hyttan skulle insättas under nymåne, att elden i härden skulle tändas med gnideld eller med från visst håll lånad eld, att smederna kastade sitt vatten i härden före upptändningen av elden o. s. v.? Förekom det, att enskilda bergsmän, masmästare eller smeder vidtogo hemliga åtgärder för befrämjande av driften (som sedan av en händelse kunde avslöjas), t. ex. nedkasta trollpåsar i masugns pipan, gräva ned människoben under härdens botten i smedjan o. s. v.?

Förekom det å andra sidan, att illvilliga människor vidtogo vissa åtgärder för att skada driften eller förminska utbytet därav, t. ex. inborra träpinnar från stupstocken eller galgen i blåsbälgen eller hammarstocken? Har rannsakingen inför domstol förekommit om sådant? Berätta allt som är känt om hithörande ting!

Har det förekommit, att bergsmän eller smeder försvurit sig åt eller ingått kontrakt med djävulen för att vara säkra om framgång i sin hantering? Varpå har en sådan åt djävulen försvuren bergsman kunnat igenkännas (åtföljd eller förebådad av en svart hund, förebådad av varsel)?

6. Övernaturliga väsen.

Finns det berättelser om gruvor och malmberg, som skulle ha ägts av jättar, tomtar, gruvrån, dvärgar, troll eller andra övernaturliga väsen? Har berättelsen måhända formen av en sägen t. ex. om en viss (namngiven) jätte, som ägt rikedomar i ett visst berg, känt för malmrikedom, t. ex. jätten Risberg ägde rikedomar i Garphytteklint; en jätte ägde flera malmberg omkring Falun, som han skiftade mellan sina döttrar o. s. v.? Återgiv de sägner, som äro anknutna härtill, så fullständigt som möjligt, speciellt förekommande sägner om brors- och systerlotter, om jättar, som t. ex. sagt: "Denna gruva (t. ex. Falu gruva) är stor, men det här är bara systerlotten, brorslotten finns i Månberget"; eller "Gå till min bror i Månberget, han är rikare än jag!"; om jättar, som skiftat sin egendom o. s. v.! Trodde man, att traktens största och rikaste gruvor på detta sätt fordom varit jättars och trolles egendom och att de senare erövrats av människorna? Återgiv de berättelser om sådana erövringar, som möjligen äro kända!

Har man berättat, att någon vid vandring i skog plötsligt kommit till en förut okänd gruva eller hytta, där jättar, tomtar, dvärgar eller troll voro sysselsatta med gruv- eller hytt-drift, metall- eller malmtransport o. s. v.? Framställdes upplevelsen i så fall såsom verklig eller blott som en syn, som snart försvann? Har man upptagit gruvor på platsen för sådana syner?

Trodde man, att själva gruvorna voro bebodda av övernaturliga väsen, t. ex. jättar, tomtar, troll, berggrån, gruvjungfrur, bergfruar, godsgubbar, gruvbissar? Hade de i vissa fall rent av ett slags egennamn, t. ex. Gruvmaja, Orbergs Kersti? Trodde man, att de framför allt höllo till i gamla, övergivna gruvor?

Trodde man, att gruvtorget (den plats vid gruvan, där malmen skraddes och upplades) liksom själva gruvan var ett tillhåll för gruvrån och bergtroll? Talade man om särskilt förnämna berggrån, s. k. malmfröknar, som brukade dansa på malmtorget?

Trodde man, att hyttorna och smedjorna samt deras omgivning var tillhåll för övernaturliga väsen, t. ex. tomtar, dvärgar eller troll?

Trodde man, att gruvor och hyttor, särskilt under den tid, då de stodo öde, voro ett tillhåll för spöken, gastar och onda andar? Återgiv möjligen förekommande berättelser, som beröra dylik folktro!

Huru brukade dessa väsen visa sig för människorna eller huru föreställde man sig dem (i människogestalt: såsom ohyggligt långa, som små gubbar i röda byxor och toppmössor, gråa i ansiktet och med skägg som lavar, som kvinnor, klädda i mansdräkt, sittande på gruvkanten, dansande bredvid gruvan eller ridande på silverskodda hästar, såsom klädda i gruvkläder med slokhatt, förskinn, bälte med gruvhammare samt försedda med gruvbloss eller gruvlampa, upptagna av att syssla med gruvarbete, t. ex. att fata malm, lekande med metallföremål, t. ex. med att kasta metalltackor mellan sig; i djurgestalt: i skepnad av hundar, bockar, hästar, bölande tjurar; i människogestalt med något djuriskt eller omänskligt drag: t. ex. försedda med svans, bockfot, hästfot, urholkad rygg, råmande som oxar o. s. v.)? Trodde man, att de efter behag kunde förvandla sig till människor eller djur eller göra sig osynliga?

Fattade man dessa väsen såsom övervägande vänligt eller övervägande fientligt sinnade mot människorna? Giv exempel på vänligt uppträdande (bergrået vänder borren åt gruvarbetaren, lagar pumpen nattetid, då ingen är i gruvan, visar sig varnande före olyckor, t. ex. gruvras, visar var malmen finns i en gruva och hur den skall brytas, avvisar nya gruvor, en främmande man beder spelstyraren köra varsamt, då en arbetare blivit skadad eller dödad och skall spelas upp i bergtunnan o. s. v.)!

Återgiv speciellt alla sägner om huru bergrået avslöjat nya malmförekomster till tack för visad vänlighet (t. ex. bergrået går på en marknad med släpande svans, en man ber henne lyfta upp släpet och belönas med en ny, rik gruva)!

Giv exempel på fientliga handlingar med avsikt att försvåra eller hindra driften (hemska syner jaga bort de arbe-

tande, bergfrun kräver offer av människoliv, om brytningen skall få fortgå, låter gruvan störta samman, fördärvar redskapen, antänder hyttan o. s. v.)!

Återgiv speciellt alla sägner om huru trollen förhindrat utnyttjandet av en nyupptäckt malmfyndighet eller tagit tillbaka en gammal, som förr hört dem till (trollen förvillan malmletaren, så att han ej hittar tillbaka till fyndigheten, hemska syner, t. ex. bölände, ofantligt stor tjur, hund, som det lyser ur halsen på, flådd oxen med huden mellan hornen, skrämman bergsmännen, huvudet vrides runt av en osynlig hand på den, som vill berätta om sin upptäckt trots trollens förbud; malmen återtoges av en jätte, som kommer och hämtar den om natten o. s. v.)!

Trodde man, att bergsmännen genom sitt uppförande kunde ådraga sig de övernaturliga väsendenas misshag eller förvärva deras välvilja? Giv exempel på handlingar, som (av en eller annan orsak) voro förbjudna (föra oljud, vissla, kasta sten ned i en gruva, även i ödesgruvor, gräla, bli arg, arbeta efter midnatt, bryta malm på vissa ställen i en gruva, framför allt där bergfrun hade sin sov-kammare)! Vilken verkan trodde man, att brytandet av dessa förbud skulle medföra (man blev sjuk och kunde botas endast därigenom, att något "offrades", d. v. s. kastades ned i gruvan)?

Giv exempel på handlingar, varigenom man kunde förvärva sig dessa övernaturliga väsens särskilda bevägenhet (foga sig efter deras anvisningar, icke tala om dem, åtminstone icke illa, skydda vissa i gruvan eller hyttan förekommande djur, som ansågos tillhöra dem)!

Ansåg man, att vissa personer eller vissa släkter stodo på särskilt god fot med gruvans eller hyttans övernaturliga väsen? Återgiv möjligen förekommande berättelser om huru någon viss person trätt i nära förbindelse med bergfrun, bott tillsammans med henne, fått barn med henne o. s. v., men slutligen blivit henne kvitt!

Huru tänkte man sig, att dessa övernaturliga väsen tillbragte sin tid (med att leka med metallföremål, se över sina malmer, räkna sina rikedomar)? Trodde man, att de i flera på något avstånd från varandra liggande gruvor stodo i för-

bindelse med varandra (genom underjordiska gångar, luftfärder), hälsade på varandra, hjälpte varandra?

Förekommo några slags djur i gruvan eller hyttan? Huru behandlades de av bergsmännen? Trodde man, att de, när de visade sig plötsligt eller i stort antal, förebådade olyckor, t. ex. gruvras? Trodde man, att de i stort sett bådade lycka eller olycka? Fattade man dem som de övernaturliga väsendenas husdjur eller tillhörighet eller kanske rent av som bergväsendena själva i djurgestalt?

7. Varsel.

Trodde man, att de viktigaste händelserna i gruvor eller hyttor (t. ex. gruvras, eldsvådor, upptäckt av nya malmer eller upphörande av gamla) förebådades av v a r s e l (buller, syner, aningar, egendomliga händelser och dyl., som föranledde arbetarna att företaga vissa handlingar, t. ex. gå upp ur gruvan)? Återgiv berättelser om sådana varsel, som timat vid gruvor eller hyttor i orten!

Sattes dessa varsel i förbindelse med de övernaturliga väsen, som eventuellt troddes ha sitt tillhåll där? Eller framträdde varslen så att säga mera fristående, utan att man reflekterade över deras uppkomst? Fanns eller finns det särskilda språkliga uttryck för detta sista slag av varsel (t. ex. det tecknar, det säger till)?

Trodde man på varsel genom drömmar och drömsyner hos personer, som voro bosatta långt från arbetsplatsen?

Känner man till andra järtecken eller förebud, som ha förbindelse med gruvor eller hyttor? Beskriv i så fall dessa!

8. Sagor, visor m. m.

Återgiv andra, här ovan ej berörda, berättelser, sagor och sägner, i vilka gruv- eller hyttförhållanden omtalas eller äro antydda. Exempel: Rep-Hans hade en bock, som var tre år gammal och så stor, att han kröp under grytorna. Bocken

slaktades, man gjorde blodkory efter den och fick tre blodkoryar, var och en så stor, att den måste dragas på kälke. När man drog dem över gruvbacken, ramlade en av dem ned i gruvan och krossade tre vasar o. s. v. Observera om namnen i sådana berättelser ha samband med i trakten förekommande gruv- eller hyttnamn! Sålunda lokaliseras den skämtsaga, varur här ovan en detalj återberättats, vanligen till en gruva, som heter Repaberget!

Återgiv dikter och visor om gruvor, hyttor eller bergsmän eller sådana, som innehålla anspelningar på gruv- eller hyttförhållanden! Fanns det särskilda visor, som buro gruvfältets namn, t. ex. *N o r b e r g s v i s a n*? Fanns det låtar, som brukade sjungas vid något visst tillfälle, t. ex. vid färden ned i gruvan, vid borring, då någon tung sten eller stock skulle flyttas? Återgiv till sångerna och visorna om möjligt även melodien!

Återgiv gåtor, ordspråk, ordstäv och talesätt, som syfta på gruv- eller hyttförhållanden!